

Марія Якоб

ЯКОБ Марія Михайлівна — аспірантка кафедри історії філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів — історія новоевропейської філософії.

ПАРАДИГМА ДЕРЖАВНОСТІ: КОНТРОВЕРЗА ПРИНЦИПУ ПРИРОДНОГО ПРАВА ТА ТЕОРІЇ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ У ФІЛОСОФІЇ ТОМАСА ГОББСА

У статті розглядається одна з основних проблем політичної філософії — проблема з'ясування природи державного суверенітету. Конкретним матеріалом аналізу є історико-філософський дискурс стосовно парадигми державності в контексті теорій суспільної угоди та природного права, зокрема — філософська концепція Томаса Гоббса. Історико-філософський аналіз парадигми державності має велике значення з точки зору формування сучасних концепцій правової та соціально-правової держави, адже ці концепції мають багату історію, а їх висхідні фундуючі ідеї можна знайти саме у мислителів XVII ст., зокрема у Т.Гоббса та Дж.Локка.

Томас Гоббс був одним з небагатьох філософів минулого, у системі котрого соціально-політична філософія (яку він сам називав моральною або громадянською — *philosophia moralis, civilis*) вочевидь переважала частини, присвячені онтології, гносеології, логіці, космології (натурфілософії). Основне завдання своєї доктрини він вбачав саме в обґрунтуванні парадигми державності, тобто вчення про державу як штучне тіло, створене людиною, і крізь призму цього завдання розглядалися інші філософські питання, у центрі яких завжди залишалась проблема людини. Показово, що третя за планом частина «Основ філософії» англійського мислителя — присвячений саме цій тематиці трактат «Про громадянина» («*De cive*») — з'явилася насправді першою (1642 р.). Безумовно, прискорили цю справу події, які виявились початком англійської буржуазної революції. Безперечно й те, що весь цей бурхливий час, який висунув на перший план питання природи влади, котра дуже легко стала переходити з рук у руки, час громадянської війни, коли жив Гоббс, спонукав філософську думку до аналізу перш за все суспільно-політичних явищ.

Епоха, в яку жив Гоббс, — епоха переходу від феодално-васальної залежності до національних держав, зламу цехової структури та утворення незалежних економічних суб'єктів, — ця епоха ранніх буржуазних революцій як ніколи раніше висунула на перший план потребу у підтриманні внутрішньо-суспільного ладу і встановленні сильної єдиної державної влади. Прагнення громадянського миру, сталого і передбачуваного життя надзвичайно загострилось у ситуації громадянської міжусобиці, що настала після Реформації. Це справило очевидний вплив на державно-правові теорії Нового часу. Всі політичні мислителі цього періоду наполягають на завданні якнайскорішого усунення згубного стану «анархії», а тому виступають на захист сильної, єдиної і стабільної державної влади. Проблема встановлення «громадянського ладу», рішучого заперечення династичних війн, смут, феодалної міжусобиці висувається на перший план і домінує над проблемою права і правопорядку.

Слід зазначити, що в сучасних теоріях правової та соціально-правової державності не завжди приділяється достатньо уваги обґрунтуванню принципу державного суверенітету як висхідного, засадничого моменту будь-якої державознавчої концепції. Наголос на обмеженні держави правом, на обстоюванні прав і свобод людини всупереч державному абсолютизму та свавілля, інколи здатен затьмарити саму ідею державності, саму необхідність соціального примусу, якій має здійснювати держава. Такий акцент може призвести до цілковитого ототожнення ідеї державності з ідеєю невинуватого насильства, до знецінення переваг правового виду регуляції суспільних відносин і апологетизації бездержавного суспільного ладу, що є очевидною соціальною утопією.

Зважаючи на це, слід підкреслити, що обґрунтування принципу державного суверенітету (як верховної влади) є важливим здобутком мислителів XVI — XVII ст. Він залишається актуальним і сьогодні. Згадаємо, зокрема, Жана Бодена, котрий у праці «Шість книг про республіку» (1576) звернувся до ідеї державного суверенітету на тлі суцільного державного розпаду внаслідок релігійних війн у Франції. Боден одним з перших сформулював поняття державного суверенітету як абсолютної і постійної влади, утвореної внаслідок угоди, яка виконує такі основні функції: видання законів, обов'язкових для всіх підданих і установ; вирішення питань війни та миру; призначення посадових осіб; вищий суд; помилування. Суверенна влада у Бодена обмежена тільки божественними і природними законами, проте вона не може втручатись у справи родини, порушувати принцип віротерпимості, і навіть — стягувати податки без згоди підданих.

Згідно із сучасною політичною філософією, державний суверенітет втілюється в таких акциденціях, як верховенство, незалежність, повнота, всезагальність та виключність влади держави. Це означає, що тільки державна влада, взята в сукупності дійсних і чинних ознак, втілює єдність сили та права, — відповідно до тих реалій, які існують у певному суспільстві, щоб визначити публічно-політичний порядок суспільного життя.

Суверенітет держави містить у собі таке поняття, як організованість суспільно-політичного життя. Державність — це не просто монополія єдності сили. Тут йдеться не просто про силу або насильство, але про організовані, суспільно зумовлені умови та форми функціонування цієї сили та права. Ці форми детермінуються та структуруються системою права відповідної країни.

Існує також такий недвозначний фактор, як правова обґрунтованість системи законодавства в суспільстві. Правова обґрунтованість надає державним санкціям характер правового спонукання та примусу. Тут головним чинником виступає право держави — і тільки держави — на певні форми застосування примусу або ж насильства. Характерно, що таке вживання сили є виключним заходом. Але в субстанції правового функціонування застосування примусу або сили при виключних обставинах є гарантом та показником дійсного суверенітету держави.

Природа кожної держави спонукає її до утвердження та зміцнення права. Зміцнення суверенності та утвердження прерогативи права є двома сторонами одного і того ж процесу розвитку держави у плані її державності.

Гоббс долучається своєю політичною філософією до традиції «природного права» (*jus naturale*), яка входить коріннями в античний стоїцизм. Поняття природного права в стоїцизмі об'єднувало у своєрідну космічну державу божественні, природні і людські істоти, вбачаючи суспільні властивості у всьому природному. В епоху пізнього Ренесансу рецепція античного вчення про природне право стала тим річищем, яке сповнювало філософську думку натуралістичним тлумаченням суспільності, державності, культури. Починаючи з Гуго Гроція, поняття природного права разом з поняттям суспільного договору стає головним у суспільствознавчих доктринах. Ці доктрини загалом відрізнялись юридичною спрямованістю, тобто тенденцією до універсалізації юридичної законності, ототожнення її з моральністю і перетворення на загальноприродну закономірність. Це було пов'язано в першу чергу з окресленим вище пошуком парадигми сильної державності. Чи не найвідвертіше виразив цю тенденцію Т.Гоббс.

Контроверза природного права і суспільного договору є, власне, висхідним пунктом і основною проблемою всієї соціальної філософії англійського мислителя. При цьому потрібно чітко усвідомлювати, що розуміється в його вченні під «природним правом», адже в пізніших теоріях природного права це поняття отримує різні тлумачення, інколи — доволі розмиті. Для Гоббса природне право — це право людини в природному стані, яке впливає з вимог «істинного розуму» (*recta ratio*), тобто з природних потреб збереження життя, які — ці суто тваринні потреби — виражені в людини не тільки інстинктивно, але й запліднені раціональним підходом до оточуючого. Власне, Гоббс говорить і про «природний розум», який також можна потрактувати як чистий інстинкт збереження життя, проте при цьому передбачається здатність людини реалізовувати цей інстинкт не суто тваринними засобами (хоча вони, тобто

«право сильного», як раз і визначають характер «природного стану»), а за допомогою раціонального підходу, котрий полягає, власне, в умінні домовитись між собою.

Так «природне право» — тобто право всіх на все, і одночасно — право кожного на самозахист і збереження власного життя — трансформується в соціальну потребу *угоди* як загального принципу людського співжиття. Вже у посвяті до «De cive» Гоббс формулює в якості основних висновків цієї праці саме ці положення — по-перше, він «виявив дві безспірних вимоги людської природи: природну потребу (*cupiditas naturalis*), виходячи з якої кожний домагається для себе права власності на речі, що перебувають у спільному використанні, і природний розум, виходячи з якого кожний прагне уникнути насильницької смерті як найбільшого з природних лих»; а по-друге — на підставі цих принципів він «з найможливішою ясністю і послідовністю показав необхідність дотримання вірності угодам, а також основи моральної добродетності та обов'язків громадянина, які випливають з цього» [2, с.274].

Слід зазначити, що Гоббс розглядає у своїй теорії три стани людського співтовариства — природний стан, політичну державу (громадянський стан) і християнську державу (Царство Боже). У природному стані положення людини «не може бути нічим іншим, як війною всіх проти всіх (*bellum omnium contra omnes*), і під час цієї війни у всіх є право на все» [2, с.280], тому люди під дією власної природи намагаються вийти з такого стану, і це примушує їх відмовитись від права на все і включає механізм угод, тобто переносу правових повноважень. Цей механізм, що впливає з вимог розуму, Гоббс називає «*природними законами*». Для нього безсумнівно — і він сподівається, що до голосу розуму прислухаються читачі, — що краще «спокійно поступитись деякими майновими благами..., ніж допустити смуту в державі», і «самим мати можливість жити за умов сучасного, бодай не найкращого ладу, ніж, розпочавши війну і загинувши в ній або постаривши, втішатися думкою, що інші люди в іншій епосі будуть мати кращий суспільний устрій» [2, с.282]. Між іншим, у зв'язку з цим він вважає необхідним доносити на заколотників та підбурювачів і, розглядаючи різні форми правління та не приховуючи переваги монархії, рішуче підкреслює, що «будь-яка держава рівною мірою повинна мати верховну владу» [2, с.283].

Верховний суверенітет, про який пише Гоббс, — це перш за все верховна влада, тобто певне відношення панування і примусу, абсолютність якого за визначенням виключає будь-які обмеження. При цьому характерно, що від початку не є важливим, хто є суб'єктом (носієм) цієї влади. Це, так би мовити, певна ідеальна сила (яка, проте, мислиться Гоббсом суто матеріально — як *тіло*), певний прообраз особистості — адже, власне, тільки особистість (людина) має волю і розум, а суверенітет — це саме і є втілення вольового розуму або розумної волі. Безумовно, таке розуміння влади невідворотно тягне за собою визнання монархії найбільш адекватною формою держави («правити повинен один»), проте зовсім не виключає і колективних форм правління — якщо тільки в них буде діяти принцип об'єднання різних воľ в одну єдину волю (механізмом такого об'єднання Гоббс визнає принцип більшості).

Звернемо увагу, що англійський філософ спеціально зупиняється на розрізненні понять «народ» і «натовп». У його трактуванні демократія виявляється зовсім не управлінням більшості — більшості розрізнених, атомізованих індивідів, сукупність котрих є лише натовпом, «якому не можна приписати жодної законної дії, жодного *права*» [2, с.352], оскільки вони не об'єднані в єдину волю, в єдине політичне тіло. Народ як суб'єкт влади, на відміну від натовпу як об'єкту влади, — це саме така єдина воля, єдиний організм (чи, краще, механізм), який зовсім не обов'язково слід уявляти у вигляді сукупності всіх громадян. У цьому розумінні суб'єктом народного суверенітету цілком може бути одна особа, а поняття монарх, держава, народ і демократія стають не просто співвідносними, а практично тотожними.

До речі, принцип більшості у Гоббсовому розумінні може застосовуватися лише в уже існуючій державі: він передбачає, що меншість сприймає волю більшості як свою власну, не перетворюючись на ворогів державної влади. Інша справа — встановлення державного суверенітету. Це встановлення має не просто конвенціональний, але й консенсусний характер, воно передбачає згоду всіх. Це зовсім не означає, що якщо хтось з членів цього *натовпу*

відмовляється брати участь в угоді, держава взагалі втрачає шанси бути заснованою. Це лише означає, що держава засновується тільки тими, хто погоджується перетворити своє природне право на державний суверенітет, — незгодні ж залишаються при власному природному праві, але при цьому автоматично перетворюються на ворогів держави, яка, таким чином, не має щодо них ніяких обов'язків і діє згідно з тим самим природним правом.

З'ясовуючи поняття угоди в політичній філософії Гоббса, слід зазначити, що це перш за все угода між вільними приватними особами, юридична операція двох контрагентів, основними ознаками якої є пошук власної вигоди кожним з них і добровільне самообмеження лише з огляду на існуючу небезпеку втратити більше, ніж можна зберегти завдяки цій угоді. Всі природні закони (котрі, до речі, обмежують природне право; останнє, таким чином, є за власною природою тим, що підлягає обмеженню) так чи інакше стосуються забезпечення інтересу фізичної особи в її суто юридичних стосунках з іншою фізичною особою. Якщо в цих відносинах і виникає присмак моральності (Гоббс пише про біблійні заповіді), то ця моральність має ту ж суто юридичну природу, тобто базується не на любові до ближнього, а на любові до самого себе. Характерно, що кінець-кінцем усі ці презумпції договірних відносин, які впливають з істинного розуму, виявляються ефемерними доти, доки вони не підкріплюються якоюсь зовнішньою юридичною силою — страхом покарання, що примушує людей все ж таки виконувати договори навіть там і тоді, коли і де з'являється можливість їх обійти з більшою вигодою для себе, адже людина все ж таки прагне не миру шляхом угод (що є не більш, ніж засобом), а максимальної вигоди. Так виникає великий договір, тобто взаємна угода громадян про перенесення своїх прав на державу — «коли кожен з них зобов'язується відповідною домовленістю перед кожним іншим не чинити опір *волі тієї* людини або того *зібрання*, якому він підкорився» [2, с.331].

Роз'яснення природи договору відіграє надзвичайно важливу роль в Гоббсовій концепції. Можна сказати, що це роз'яснення є абсолютно необхідним логічним зв'язком між поняттям природного стану і поняттям верховного суверенітету. Угода, за Гоббсом, полягає в *перенесенні права* (взаємному) від одного суб'єкта до іншого. А оскільки в природному стані всі мають право на все, це перенесення фактично є не більш ніж *відмовою* суб'єкта від свого права на користь іншого; інакше кажучи *відмовою від права опору* застосуванню іншим суб'єктом відповідного права (права на той самий об'єкт). Таким чином, угода — це відмова від природного права опору. Суспільна угода вимальовується не інакше, як відмова від права опору тій силі, котра визнається верховним сувереном, і котра одна зберігає за собою всі права, характерні для природного стану, і, завдяки тому, що піддані відмовляються від цих прав, отримує абсолютну владу над ними.

Чи означає це, що суверенна влада може після цього вчиняти із своїми підданими так, мовби природний стан ще зберігався? На перший погляд, численні тексти англійського мислителя прямо вказують на очевидне право свавілля влади відносно своїх підданих — влада в цих відносинах ніколи не буває неправою або несправедливою, тоді як піддані завжди винні. Проте сутність Гоббсової думки полягає в тому, що у верховній владі відносини природного стану можуть бути лише з тими, хто порушує суспільну угоду або не визнає її, тобто з ворогами, а не з підданими. Не будучи сама пов'язаною умовами договору, а тому не вчиняючи ніколи несправедливості відносно своїх підданих (адже несправедливість у Гоббса є нічим іншим, як порушенням угоди), абсолютна влада тим не менше приймає на себе тягар відповідальності за підданих і реалізує цю відповідальність в тому, що керується приписами істинного розуму, тобто природними (божественними) законами. Якби абсолютна влада відмовилась від цього, вона сама б зруйнувала суспільний мир і повернула суспільство до природного стану — народ перетворився б у натовп, і тоді цілком можливі були б нові об'єднання заради самозахисту в цьому натовпі, спрямовані проти колишньої державної влади — колишньої остільки, оскільки вона б уже не виражала спільної волі народу.

Повертаючись до абсолютності верховного суверенітету, зазначимо, що такий підхід, на перший погляд, взагалі виключає постановку питання про державу *правову*. Про це свідчить і очевидний правовий позитивізм Гоббса. Використовуючи оригінальне тлумачення античного

міфу про Іксіона та Юнону (Геру), Гоббс доводить не тільки тезу про те, що всі попередні вчення про суспільну мораль та справедливість були ефемерними та пустими, як хмара, що народила кентаврів, але перш за все те, що «не існує жодного справжнього вчення про справедливе і несправдливе, про добро і зло, якщо не говорити про закони, встановлені в кожній державі, і що ніхто не повинен судити, чи буде якась дія справедливою чи несправдливою, доброю чи поганою, крім тих, кому держава доручила тлумачення своїх законів» [2, с.277]. Формула правового позитивізму, яка ототожнює державний закон з правом, виражена, як бачимо, з класичною визначеністю — єдиним «вченням про справедливість» може бути тільки державний закон, і єдиним інтерпретатором цього «вчення» може бути лише сама держава.

Читання текстів Гоббса з позицій лібералістично-демократичної ідеології не може, очевидно, викликати нічого, крім різкого неприйняття, — Гоббсу можна приписати все, що стосується обґрунтування не тільки абсолютизму, але й відомого за сумним досвідом ХХ ст. тоталітаризму. Власне, і приписувати нічого не потрібно — Гоббс прямо і недвозначно характеризує стан підданого у добре керованій державі як рабський, він вимагає знищення партій і заперечує право на апеляції, він не визнає свободи совісті і недоторканості приватної власності, відкидає принцип розподілу влади і конституційного обмеження держави. Як влучно зазначав російський історик філософії Е.Соловйов, «Гоббс мовби завдяки якомусь фіскально-охоронному чуттю до правового ідеалу першим серед мислителів нового часу описав повний склад цього ідеалу, але... «зі знаком мінус»» [4, с.226]. При цьому Гоббс вбачав спільне коріння усіх вимог правосвідомості, що народжувалась (для нього це — «вчення, які тягнуть за собою руйнацію держави»), в ідеї моральної автономії індивіда, тобто в праві людини на визначення добра і зла.

Проте при ближчому розгляді ситуація вимальовується не такою однозначною. Верховний суверен, котрий отримує від підданих абсолютну владу, підкоряється тим самим законам природного розуму, що й окрема людина, — адже, по суті, він і не може мислитись у Гоббса інакше, ніж як колективна, збірна особистість. При цьому всі ті природні закони, які для окремих людей у природному стані були практично безплідні, тут, у громадянському стані, набувають дієвості — у конструкції «суверен-піддані» суверен за допомогою *позитивних* законів примушує підданих до виконання *природних* законів, що й гарантує громадянський мир. При цьому позитивні закони можуть (і повинні) конкретизувати закони природні, можуть (і повинні) доповнювати диспозиції, що містяться в цих правових нормах, відповідними санкціями, і гарантувати невідворотність покарання за їх порушення, — проте вони не можуть відмінити ці, за суттю своєю божественні, закони. «Адже *нижчі закони* можуть обмежити свободу, яка не зазначена у *вищих*, хоча й не можуть розширити її» [2, с.415].

Коли Гоббс говорить, що держава не обмежена жодними законами, маються на увазі — цілком очевидно — закони, створені самою цією державою, але не закони божественні. «Те, що забороняється божим законом, не може бути дозволене громадянським законом, але й те, чого вимагає божий закон, не може бути заборонене громадянським законом» [2, с.415]. Таким чином, абсолютний суверен у Гоббса насправді також обмежений — але не «природним правом», як у більш пізніх ліберальних теоріях правової держави, а божественними законами, які по суті є вимогами істинного розуму, спрямованими на підтримку і збереження миру у стосунках між людьми. До речі, словосполучення «обмеження правом» було б для Гоббса взагалі термінологічно неприйнятним, адже «право є *свобода*» — свобода у безпосередньому розумінні абсолютної незалежності і необмеженості, «закон же — це *узи*». Право «є *природною свободою*, не встановленою законами, а зазначеною в них» [2, с.415]. Тому головний інтерес раціоналістичного мислення Гоббса спрямовується на обмеження самих прав (права) державою, а не на захист цих прав і відстоювання їх пріоритету перед державою.

У цьому розумінні відзначений вище правовий позитивізм Гоббсової теорії має дещо іншу природу, ніж правовий позитивізм ХХ століття (наприклад, Г.Кельзена), який виступав вже як своєрідна реакція на розвинені теорії природного права і намагався в першу чергу очистити теорію нормативного регулювання від моральнісно-аксіологічних аспектів «філософії

справедливості». Гоббс розрізняє поняття права і закону — проте не так, як це робиться в пізніших природно-правових концепціях, де під законом розуміється позитивне законодавство, а під правом — якась вища, природно-розумна моральна вимога, що обмежує це законодавство. У Гоббса право і закон — речі прямо протилежні, які виключають одна одну: «...Право полягає у свободі діяти або утримуватись від дії, тоді як закон визначає і зобов'язує до того або до іншого» [1, с.156]. Водночас, у Гоббса присутнє й інше розуміння, схоже з природно-правовими теоріями — тільки це не співвідношення права і закону, а співвідношення природного (божественного) закону і закону громадянського. Звідси виникає питання — якщо закон (громадянський) є обмеженням (позбавленням) права, то чи всі права людини, притаманні їй у природному стані, можуть бути скасовані державним законом? Як з'ясовується, ні.

На думку Е.Соловйова, ті непослідовності, які допускає Гоббс, захищаючи державу-Левіафана, насправді вибудовуються в достатньо струнку і послідовну концепцію. Сутність її — в обґрунтуванні цілісної сукупності прав-свобод, які визнаються за індивідом як суб'єктом «правового розуму» і обмежують волю верховного правителя на кшталт конституції. Як зазначає російський історик філософії, у трактатах Гоббса латентно присутні всі три основних права «людини і громадянина» — свобода (переконань), життя і власність, — які в другій половині XVII ст. будуть програмно-теоретично обстоюватись Локком, а наприкінці XVIII ст. перетворяться на центральну вимогу американських і французьких політико-юридичних декларацій [4, с.240]. Проте, з іншого боку, не можна не підкреслити, що в Гоббса ці права присутні саме як *латентні*, тоді як наявним є скоріше їх засудження і поглинання державним абсолютизмом.

Праці Гоббса залишаються не тільки «одним з ключових описів постренесансної європейської держави», як зазначено в «Енциклопедії політичної думки» Д.Міллера. Саме Гоббс, на думку Р.Димерця, вперше визначив політичний механізм як *за своєю природою владний механізм*, тим самим звернувши увагу на *владу* як на те, *що лежить в основі політичного механізму як такого* [3, с.68]. Гоббс є тим мислителем, інтерес до якого не тільки не зникає в епоху «перемоги ліберальної демократії» (Ф. Фукуяма) — як можна було б очікувати в силу його авторитаристських уподобань, — а постійно зростає, навіть такою мірою, що дехто говорить про гоббсівський ренесанс у західній політичній думці XX ст.

Отже, в політичній філософії Гоббса ми знаходимо одну з перших та найґрунтовніших у модерній філософії концепцій державного суверенітету, побудовану на своєрідній версії теорії суспільної угоди. Зовнішньо ця парадигма державності, яка розвивається англійським філософом, має всі ознаки парадигми абсолютизму, але більш ретельний аналіз виявляє латентну присутність основних конструкцій правової свідомості, що набули широкого розголосу в наступному розвитку західної політичної ідеології. Юридичний світогляд Гоббса базується на ідеї незалежної у своєму основному праві на життя та визначенні шляху цього життя особистості, і тому навіть перетворення таких особистостей на підданих верховного суверена не перетворює їх на абсолютно безправних маріонеток — вони залишаються суб'єктами правових відносин, які й має гарантувати і підтримувати держава.

Література

1. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. — Київ, 2000.
2. Гоббс Т. О гражданине. // Основ философии. — Ч. 3. / Сочинения. В 2-х т. — Т.1. — М., 1989.
3. Димерец Р.К вопросу о концепции власти в политической философии Т.Гоббса // Sententiae. — III (1/2001).
4. Философия эпохи ранних буржуазных революций / Рук. автор. колл. Т.И.Ойзерман. — М., 1983.

Надійшла до редакції 9.12.2002 р.